ISSN 2394-5303

Printing Area™

International Multilingual Research Journal

Issue-38, Vol-05, February 2018

Editor

Dr.Bapu G.Gholap

14) Economic Development and it's Indicators
Dr. Vibhute P.E., Mrs. Kamble Shiladevi Pandurang || 75

15) Emotional Intelligence and Leadership
Santhosh Janagama, Hyderabad. || 81

16) A Study of "Consumer Behaviour towards Indian & Chinese .....
MORI HITESH LALJIBHAI, GADHADA || 86

17) Impact of Dairy Development Activity on Women Empowerment
Mr. Pratik R. Meghani, Bhavnagar, (Gujarat) || 91

18) JOB OPPORTUNITY INCREASE IN TERTIARY SECTOR
Dr. Ashok Kumar, H.bag. || 97

19) Disaster Risk Management: Policies & Programmes
Dr. Amit Bhowmick, Dr. Sudipta Pramanik || 103

20) सामाजिक न्याय संकल्पनेचा बदलती परिणामे
प्रा.डॉ. महेंद्र पाटील, शिरपूर जि.धुळे || 109

21) महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांची ग्रंथालय चळवळ
प्रा. महाजन अमोल सिताराम, पाथर्डी || 112

22) सन १९३६ मधिल भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसचे फैजपूर (महाराष्ट्र येथील ग्रामीण ....
संदिप मारोती महाजन, कोल्हापुर. || 114

23) "मराठवाड्यातील मसनजोगी समाजाचा इतिहास व संस्कृती"
डॉ. विवेकानंद लक्ष्मण चव्हाण, शिरपूर जि.धुळे || 119

24) दलित साहित्याच्या बदलत्या दिशा
प्रा.डॉ. देविदास मल्हारी शेटे, पिंपळगाव पिसा. || 122

25) अहमदनगरच्या निजामशाहीकालीन सामाजिक परिस्थिती - एक अभ्यास
प्रा.डॉ.किशन केंद्रे, सोनखेड || 126

26) स्वतंत्र भारतातील कर रचना आणि जी.एस.टी चे महत्व
डॉ.संजय भा.तळतकर, गेवराई. || 130

ID. No. PU/AN/A/ 58/1999
PRINCIPAL
Savitribai College of Arts
Pimpalgaon Pisa, Tal. Shrigonda, Dist. Ahmednagar

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 5.011(IIJIF) | Printing Area International Research Journal | February 2018 Issue 38, Vol-05 | 0122

विकट आहे

८. मसनजोगी जातीचे लोक भिक्षा मागताना दिसून येत आहेत.

९. मसनजोगी समाजातील लोक पारंपारिक व्यवसाय सोडण्यास तयार आहेत.

१०. महाराष्ट्रातील मसनजोगी या भटक्या समाजाचा अभ्यास करत असताना या समाजातील लोक, [illegible] जीवन जगत असून [illegible] मानसिकतेत [illegible] बदल होत आहे.

मसनजोगी या जातीचे लोक स्थिर होत असले तरी त्यांचे प्रमाण अत्यल्प आहे. आजही मसनजोगी समाजातील लोक, शहराबाहेर, गावाबाहेर वस्तीत [illegible] ठिकाणी पाल ठोकून त्या ठिकाणी भटकेपणा करत जीवन जगताना दिसून येतात. [illegible] आज ही [illegible] शासन या जाती-समाजाला [illegible] त्यांच्या [illegible] प्रमाणात स्थिर [illegible], [illegible] आहेत पण त्यांच्या जीवनातील दुःख, दारिद्र्य, अपमान संपलेला नाही.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. डॉ.काळकर आशा- हिंदुधर्म तत्त्व आणि तत्त्वज्ञान, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, दुसरी आवृत्ती, ऑगस्ट-२००७ पृ.२८१

२. चव्हाण रामनाथ, जात पंचायत, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे १९८९ पृ.८

३. उपरोक्त , पृ.१३

४. गायकवाड जयवंत, भटक्यांचा अंतप्रवाह पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, २००७ पृ.११९

५. जागदंड, पां.जो.- सामाजिक समूहांचे सीमांतिकरण-स्वरूप आणि समस्या, प्रशांत पब्लिकेशन-वाराणसी (उ.प्र.) २०१८ पृ.१९

६. चव्हाण रामनाथ, भटक्या-विमुक्तांची जातपंचायत भाग-४, देशमुख पब्लिकेशन, पुणे, २००४ पृ.७३

७. उपरोक्त, पृ.७२

८. उपरोक्त, पृ.९२

९. उपरोक्त, पृ.७६

१०. पवार दत्ता, मसनजोगीचे आत्मकथन साईनाथ प्रकाशन बुक डेपो, परभणी, २०१८ पृ.३२

११. दडपनकर, एस.बी. महाराष्ट्रातील निवडक जाती-जमाती श्री. साईनाथ प्रकाशन नागपूर, २००९ पृ.३२७

१२. तत्रैव, पृ.१०७

❑❑❑

24

दलित साहित्याच्या बदलत्या दिशा

प्रा.डॉ. देविदास मल्हारी शेंडे,

मराठी विभाग प्रमुख,

सावित्रीबाई कला महाविद्यालय पिंपळगाव पिसा,

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ,पुणे

मराठी साहित्यामध्ये १९६० नंतर जे अनेक साहित्य प्रवाह उदयाला आले त्यामध्ये दलित साहित्य हा प्रवाह अत्यंत महत्त्वाचा आहे. दलितांच्या जीवनाला 'भाषा' सर्वप्रथम मराठी साहित्य क्षेत्रात दलित साहित्याने [illegible] विशिष्ट जातीमध्ये जन्माला आल्यामुळे आजवर त्यांचे आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, धार्मिक, राजकीय, मानसिक आणि शारीरिक शोषण झाले. त्या दलित समाजाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या 'शिका संघटित व्हा संघर्ष करा' या विचाराने प्रेरित झालेल्या दलित समाजातील लेखकांनी दलित साहित्याला जन्म दिला.

दलित साहित्याची पार्श्वभूमी अभ्यासताना प्रथम चार्वाकाच्या, महात्मा ज्योतीबा फुले, शाहू महाराज, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांच्या विचाराचा प्रभाव समाजावर होता पण त्यांच्या विचाराच्या प्रभावाने दलित समाज प्रत्यक्ष कार्यरत करण्याचे काम केले ते महामानव डॉ. आंबेडकर होय. डॉ. आंबेडकरांनी 'मूकनायक' वृत्तपत्र काढून 'भारत', 'समता', 'जनता', 'प्रबुद्ध भारत' इ. वर्तमानपत्रे सुरू केल्याने या वर्तमानपत्रातून दलित समाजात साहित्य निर्मितीस पोषक वातावरण निर्माण झाले. या माध्यमातून शैक्षणिक चळवळ सुरू करून महाराष्ट्रातील दलित समाजाला शिक्षण घेता यावे यासाठी 'पिपल्स एज्युकेशन सोसायटीची' स्थापना करून मुंबई येथे सिध्दार्थ कॉलेज, औरंगाबाद येथे मिलिंद महाविद्यालय सुरू केले. त्यामुळे दलितांना स्वतंत्र शिक्षणाची सोय उपलब्ध झाली. या संधीचा फायदा घेऊन अनेक [illegible]

Savitribai College of Arts Pimpalgaon Pisa ID. No. PU/AN/A/58/1999
PRINCIPAL
Savitribai College of Arts
Pimpalgaon Pisa, Tal. Shrigonda Dist. Ahmednagar

समाजातील लेखक आपल्या जीवनातील [illegible] मांडू लागले. या सर्व घटनांच्या पार्श्वभूमीवर दलित साहित्य वाङ्मयात आले. आज दलित साहित्याचे मराठी साहित्यात [illegible] स्थान निर्माण [illegible] आहे.

१९६० ते आज [illegible] हा दलित साहित्याचा [illegible] वर्षांच्या प्रवासात कविता, कथा, कादंबरी, नाटक, आत्मचरित्र, आत्मकथन, समीक्षात्मक लेखन, अशा सर्वांगाने साहित्य प्रकाराचे समृध्द अशा [illegible] महत्त्वपूर्ण साहित्याशी वाङ्मय प्रकार होय.

दलित आत्मकथन

आत्मचरित्र ही आपल्याच्या जीवनातील लिखित [illegible] प्रत्यक्ष दलित आत्मकथनाचा विचार करता त्याला ही [illegible] दलित आत्मकथन [illegible] आत्मकथनाच्या [illegible] लिहिले आहे. दलित साहित्यात अशा प्रकार यांचे 'बलुतं' प्र. ई. सोनकांबळे यांचे आठवणींचे पक्षी, माधव कोंडविलकर यांचे मुक्काम पोस्ट देवाचे गोठणे, लक्ष्मण माने यांचे 'उपरा', शंकरराव खरात यांचे 'तराळ–अंतराळ' तसेच उत्तम बंडू तुपे, शरणकुमार लिंबाळे, पार्थ पोळके, लक्ष्मण गायकवाड इ. अनेक लेखकांनी आत्मकथने लिहूण दलित साहित्य समृध्द केले.

दलित लेखकाबरोबर काही दलित स्त्रीयांना देखील या प्रकारात लेखन केले आहे. उदा. मलिका शेख यांचे 'मला उध्वस्थ व्हायचय', बेबी कांबळे यांचे 'माझे जन्माची चित्तरकथा', शांताबाई दाणी यांचे 'रात्रंदिन आम्हा', विमल मोरे यांचे 'तीन दगडाची चुल', उर्मिला पवार यांचे 'आयदान,' यशोधरा गायकवाड यांचे 'माझी मी', हिरा पवार यांचे 'सांगायची गोष्ट म्हणजे', इ. दलित लेखक–लेखिकानी आत्मकथनामधून अनेक गोष्टी व्यक्त केलेल्या आहेत. ज्या आजवरच्या मराठी साहित्यात या पुर्वी कधीही आपणाला वाचायला मिळालेल्यानाहीत. दलित आत्मकथनातुन नविन दृष्टीकोन दिसून येतात. या विषयी डॉ. वागुल मुलाटे म्हणतात'' नव्या जाणी घेऊन उदयाला आलेले साहित्य नवे घट घेऊन अवतरते''.

म्हणजे सुर्वच दलित आत्मकथनांना विचार करता पूर्वीच्या आत्मकथनातुन दुःख, दारिद्र्य, व्यथा, वेदना जाती विषयीचे दुःख, जाणवतात [illegible] समाजात [illegible] निर्माण होत [illegible] [illegible] शिक्षणात प्रगती करत [illegible] [illegible] आत्मकथनातून [illegible] मिळतात.

दलित कविता

दलित कवितेने जसा दलित साहित्याला [illegible] आहे म्हणून दलित कवितेला प्रथम स्थान दे[illegible] आवश्यक आहे. दलित कविता ही समाजमनाच्या वेदनेची कविता आहे. दलित साहित्याच्या सर्वात पहिल्यांदा दलित जाणीवांना अभिव्यक्त या साहित्य प्रकारातून [illegible] करण्यात दलित कविता [illegible] आहे. कारण दलित कवितामध्ये [illegible], विद्रोह, नकार व शोषित, पिडीत व्यक्त होता. दलित कवितेचा मागोवा घेतल्यास दलित कविता कशा वळल्या गेल्या ते सहज लक्षात येते.

दलित कवितेच्या वेदनेचे आदिरुप संत चोखामेळा यांच्या अभंग वाणीत आढळते. ही वेदना नुसती चोखामेळ्याची नव्हती तो आपल्या अभंगातुन आपल्या जमातीची वेदना विद्रोह व्यक्त करत होता. त्यांच्या नंतर बंका महार, सोयराबाई, कान्हू पात्रा इ. आपल्या समाजाचे दुःख कवितेतुन मांडले. त्यानंतर महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी दलितांना शिक्षण देण्याचे कार्य केले.त्यामुळे अनेक दलित शिक्षण घेऊ लागले. दलित साहित्याच्या विद्रोहाचे आदिरुप म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना ओळखले जाते. यांच्या पासून प्रेरणा घेऊन अनेक दलित कवीकविता लिहू लागले. यामधुन फागुजी बनसोडे, भिमराव कर्डक, आण्णाभाऊ साठे इ. कविंनी दलितांच्या वेदनेला वाचा फोडली. डफावर थाप मारुन भिम गितांच्या माध्यमाने त्यांनी आपल्या कवितेमधून दलितांचे दुःख, वेदना, तमाशा, लोकनाट्य व जलशातून लोकांपर्यंत पोहचण्याचा प्रयत्न केला.

१९६० नंतर नारायण सुर्वे, नामदेव ढसाळ, केशव मेश्राम , वामन निंबाळकर, दया पवार,अर्जुन डांगळे, यशवंत मनोहर इ. कविंनी दलित कविता आशयाने समृध्द करुन एक नवीन वळण दिले.

१९८० नंतर जागतिकीकरण, औद्योगिकरण, शैक्षणिक क्रांती यामुळे दलित पुरुष कविबरोबर दलित

ID. No. PU/AN/A/ 58/1999
PRINCIPAL
Savitribai College of Arts
Pimpalgaon Pisa, Tal. Shrigonda, Dist. Ahmednagar

स्त्रियांनीही कविता लिहिण्यास सुरुवात केली. यामध्ये पुरुष कवी अरुण काळे, आनंद गायकवाड, अमोल बागुल,बळवंत कांबळे, अरुण इंगळे,भिमसेन देठे,शरणकुमार लिंबाळे, लहु कानडे,मंगेश बनसोडे इ. कविंचे महत्वाचे योगदान आहे. तर मराठी दलित कवयित्रियांचेही उत्तम सहभाग आहे.यामध्ये हिराबनसोडे,ज्योती लांजेवार,मलिका शेख,उर्मिला पवार,संध्या रंगारे, ज्योत्स्ना चांदगुडे, श्रध्दा पराते, आशालता कांबळे इ. कवित्रिंचा सहभाग आहे.

दलित कवितेतील अस्मितेच्या जाणिवेचे नवे अविष्कार मांडताना डॉ. बिरा पारसे म्हणतात''दलित कविता म्हणुन या पिढीची कविता श्रेष्टतर आहेच परंतु मराठी कवितेच्या मुख्य भागात मध्यवर्ती स्थान मिळावे ऐवढे सामर्थ्य या पिढीच्या कवितेत आहे.'' या काळातील दलित कविंनी कवितेला नवे वळण,नवे आयाम देण्याचा प्रयत्न केला आहे. पुर्वीपेक्षा एक नवा अभिव्यक्तीचा सुर घेउन ही कविता आलेली दिसते. म्हणून आजची दलित कविता बदललेली दिसत आहे.

दलित कादंबरी

कादंबरी हा वाङमय प्रकार दलित साहित्यात म्हणावा तसा निर्माण झाला नाही. ज्या दलित लेखकांनी कादंबरी लेखन केले आहे.त्यामध्ये आण्णाभाउ साठे,शंकरराव खरात, बाबुराव बागुल,ना.रा.शेंडे, हरिभाउ पगारे, ही.गो.बनसोडे, नामदेव व्हटकर, ज.वि.पवार,केशव मेश्राम,नामदेव ढसाळ,उत्तम मारुती कांबळे, अनिल सपकाळ, शशिकांत शेंडे, भिमसेन देठे, भि. सि. शिंदे, सुधाकर गायकवाड, यशवंत मनोहर, कचरु भालेराव,शरण कुमार लिंबाळे, बा.स. हाटे, नामदेव कांबळे इ. लेखकांनी दलित जीवनाचे चित्रण कादंबरी मधुन केले आहे. दलित कादंबरी मधुन वेदना, विद्रोह, नकार, जगण्यासाठी केलेला संघर्ष या सर्वांचे चित्रण केले आहे. यामुळे दलित समाजाला नव्हे तर समग्र समाजव्यवस्थेला आत्मभान, आत्मशोध घेण्यास प्रवृत्त केले. इतर समाजापेक्षा दलित समाजाचे प्रश्न वेगळे आहेत. महात्मा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचार धारेमुळे दलित कादंबरीला एक वैचारीक बैठक प्राप्त झालेली आहे. दलित कादंबरी विषयी डॉ. सदा क-हाडे 'दलित साहित्य चिकित्सा' यात म्हणतात ''आत्मप्रकटीकरणाचे माध्यम म्हणून त्यांना कविता,कथा, आत्मकथन हे वाङमय प्रकार अधिक अनुकूल व अनुरुप वाटले असावे.''

शाळकरयात दलित लेखकांनी कादंबरी या साहित्य प्रकारात लिखाण न करता कविता व आत्मकथन या प्रकारात जास्त लिखाण केले आहे.

दलित कथा

प्रारंभिच्या काळी दलित कथाकारामध्ये आण्णाभाउ साठे, बंधु माधव,बाबुराव बागुल,शंकरराव खरात इ. कथाकारांनी दलित जाणीवेच्या अनुषंगाने दलित कथेची निर्मिती केली. त्यांच्या नंतर शिक्षणामुळे तयार झालेल्या तरुण कामासाठी शहराकडे त्यामध्ये पण झोपडपट्टीतल्या बकालपणा,उपरेपणा,विवंचना त्यांनी पाहिल्या,अनुभवल्या आणि दलितांची बदललेली मानसिकता त्यांनी आपल्या कथेतुन चित्रीत केली. या मध्ये योगिराज वाघमारे, केशव मेश्राम,वामण होवाळ, अर्जुन डांगळे इ. लेखकांचा येथे आवर्जुन उल्लेख करावा लागतो.

त्यानंतर १९९० नंतर दलित कथाकारांनी आधुनिक जीवनशैली नव्याने मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.यामध्ये रविचंद्र हडसनकर, भिमराव शिरवाळे, उर्मिला पवार, बाबुराव गायकवाड, चंद्रकांत वानखडे, दयानंद मस्के,वासुदेवडहाके, गोरख भालेराव,सुधाकर गायकवाड, प्रकाश खरात, प्रकाश मांगले इ. लेखकांनी दलित कथेला नव्या दिशा देण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

आज दलित समाजापुढे अनेक आव्हाने आहेत. ही आव्हाने दलित शोशित व पिढीत समाजाला कुठे घेउन जाणार आहेत. याचा शोध घेण्याची गरज आहे या मधुन दलित कथेलाही नवीन दिशा प्राप्त झाल्याशिवाय राहणार नाही.

दलितरंगभुमी / नाटक

दलित नाटकाच्या निर्मिती संदर्भात प्रा.अविनाश डोळस लिहितात की, ''लोक कलेची ही परंपरा मुळातच प्रतिकात्मक आहे.या लोककलेतुन तमाशा,सत्यशोधक तमाशे व त्यामुळे आंबेडकरी जलसा व या जलशातुन आजचे आंबेडकरी प्रेरणेची नाटक, दलित नाटक जन्माला आले आहे.'' यावरुन दलित नाटकाची सुरुवात

Savitribai College of Arts Pimpalgaon Pisa, Tal. Shrigonda, Dist. Ahmednagar ID. No. PU/AN/A/ 58/1999 PRINCIPAL
Savitribai College of Arts
Pimpalgaon Pisa, Tal. Shrigonda, Dist. Ahmednagar

कशिझाली हे लक्ष्यात येते. दलित नाटय परंपरेत महात्मा जोतीबा फुले यांचे 'तृतीय रत्न' हे नाटक पहिले नाटक मानले जाते. त्यानंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची प्रेरणा घेउन भि.शि. शिंदे, म.भि. चिटणिस,मा. का. कारंडे, नामदेव व्हटकर, गंगाधर पानतावणे, अविनाश डोळस इ. लेखकांनी नाटक या साहित्य प्रकारात लिखान करून दलितांच्या मुक्ती संग्रामाचा आढावा घेतला आणि दलित नाटकाचे स्वरुप बदलले.

दलित नाटकाला समृध्द करण्याचे काम १९७० ते १९९० या दोन दशकात दलित दलित रंगभुमिच्या चळवळीचा उदय झाला आणि भि.शि. शिंदे यांचे 'काळोखाच्या गर्भात', दत्ता भगत यांचे 'वाटा—पळवाटा', रामनाथ चव्हाण यांचे 'बायको मी देवाची', प्रेमानंद गज्वी यांचे 'तनमाजोरी', किरवंत, संजय पवार यांचे 'कोण म्हणतो टक्का दिला' यासारखी महत्वाची दलित नाटके रंगभूमिवर साजर झाली.आणि हा कालखंड दलित नाटकाच्या निर्मितीसाठी महत्वपुर्ण ठरला.

दलित नाटकाचा विचार करत आज दलित नाटक हे सामाजिक बांधिलकीचे भान ठेउन परिवर्तनाच्या दिशेने दलित रंगभूमी वाटचाल करत आहे.मंडल आयोग, दलित सवर्ण संघर्ष , स्त्रियांचे प्रश्न, अंधश्रध्दा निर्मुलन, भष्ट समाज व्यवस्था यासारख्या विषयावर नाटके लिहिली जावू लागली. या मध्ये स्वातंत्र, समता,बंधुता व न्याय इ. जीवन मुल्यांचाही दलित नाटक अंगिकार करताना दिसते.

अशा प्रकारे दलित साहित्यांच्या निर्मिती पासुन आज पर्यंत दलितांचा ख—या अर्थाने लढा संपला का असा प्रश्न पडल्यावर आजही या प्रश्नाचे उत्तर आम्हांला नकारार्थीच मिळते.पुर्वीच्या काळी हा दलित समाज निरक्षर होता. आज तो साक्षर झाला आहे.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रयत्नाने दलितांना आरक्षण मिळाले आहे. त्यामुळे त्यांच्याकडे थोडीफार आर्थिक सुलबत्ता आली आहे.अठरा विश्व दारिद्य्र भोगलेल्या त्या दलित कुटूंबातील मुले सर्वच क्षेत्रात आपल्या 'ज्ञानाची' चुनूक दाखवित आहे. असे असलेतरी जातीच्या नावाखाली होणारे शोषण मात्र थांबले नाही. शोषणाच्या पध्दती बदलल्या हे वास्तव आहे.दलित साहित्याचा विचार करता.ज्यांनी—ज्यांनी ज्ञान आत्मसात केलेले आहे त्या सर्व बहुजणांनी डॉ. बाबासाहेबांच्या तेन प्रेरणा आत्मसात केलेल्या आहेत. संपूर्ण बहुजणांच्या लेखनिला त्यांच्यामुळे बळ प्राप्त झाले आहे. यामुळेच संपुर्ण मराठी भाषा व मराठी भाषेतील साहित्य समृध्द होत आहे. त्याची व्याप्ती जागतिक होत आहे. ही प्रेरणा घेउन अेक लेखक दलित साहित्याच्या बदलल्या दिशा घेउन येताना दिसतात.

संदर्भ ग्रंथ

१. लिंबाळे शरण कुमार 'साठोत्तरी मराठी वाडमयातील प्रवाह'दिलीपराज प्रकाशन २०१०.

२. सांगोलेकर अविनाश 'दलित साहित्य उगम आणि विकास' प्रतिभा प्रकाशन २०१०.

३. वासुदेव मुलाटे 'दलितांची आत्मकथने संकल्पना व स्वरुप' स्वरुप प्रकाशन,औरंगाबाद. जानेवारी १९९९.

४. पारसे बि.रा. 'दलित कवितेतील अस्मिता' स्वरुप प्रकाशन,औरंगाबाद.२००१.

५. सदा का—हाडे 'दलित साहित्य चिकित्सा' स्वरुप प्रकाशन,औरंगाबाद. सप्टेंबर २००३.

६. प्रा. अविनाश डोळस 'आंबेडकरी विचार आणि साहित्य' साकेत प्रकाशन. २००९.

❑❑❑

PRINCIPAL
Savitribai College of Arts
Pimpalgaon Pisa, Tal. Shrigonda, Dist. Ahmednagar

Savitribai College of Arts ★ Pimpalgaon Pisa, Tal. Shrigonda, Dist. Ahmednagar ID. No. PU/AN/A/ 58/1999